

Les activitats de Hasday Cresques en pro de la reconstrucció de les comunitats jueves arran dels avalots de 1391

Yom Tov Assis

Els avalots que van esclatar a Sevilla el dia 4 de juny de 1391 com a resultat de la verinosa propaganda contra els jueus feta per Ferrand Martínez, ardiaca d'Écija, es van estendre com taca d'oli pels regnes de Castella i d'Aragó, i van provocar grans calamitats en les comunitats jueves. Molts jueus foren morts i molts d'altres foren obligats a batejar-se, i molts encara fugiren a llocs segurs, fins i tot al nord d'Àfrica. Dones i criatures foren venudes com a esclaus, les sinagogues es transformaren en esglésies, les cases de jueus foren pillades i destruïdes. En general, els avalotadors procedien de totes les capes de la societat cristiana i llur objectiu foren els jueus onsevulla que es trobessin. Les comunitats que es van salvar gràcies a la protecció dels soldats del rei i a l'ajuda dels nobles i dels prohoms de les ciutats foren l'excepció que confirma la regla.

Els avalots es van escampar per tot Andalusia i per les dues Castelles. El mes de juliol els avalotadors atacaren els jueus de València i no deixaren cap comunitat dempeus llevat de la de Morvedre. La mateixa sort estava reservada als jueus de Mallorca. A despit dels esforços que es van fer amb la intenció de defensar els jueus, la comunitat va ser destruïda, fins a un punt que no es va poder reconstruir. Foren atacades també totes les comunitats de Catalunya, i de llur esplendor no en restà gairebé res. El mes d'agost arribà la fi de la comunitat de Barcelona, que desaparegué per sempre més. Els jueus que no foren morts ni aconseguiren de trobar cap refugi van haver de començar una nova vida com a cristians, és a dir, com a conversos. Llevat del petit regne de Navarra, on els ava-

lots foren d'un abast molt limitat, no hi va haver cap territori en què els jueus no sofrissin atacs mortals, ruïna i destrucció.¹

Sobre aquests fets, en sabem un bon nombre de detalls procedents de moltes fonts i de diferents arxius, però la imatge general més digna de fe és la que sorgeix de la lletra que Hasday Cresques va trametre a la comunitat d'Avinyó el 19 d'octubre de 1391. Hasday Cresques, rabí de Saragossa, que organitzà amb èxit la defensa dels membres de la seva comunitat amb l'ajuda de mercenaris,² esdevingué, passats els avalots, el dirigent del malferit judaisme catalanoaragonès. Cresques, rabí i filòsof, revelà els seus dots com a polític de gran categoria, que durant vint anys esmerçà la seva activitat en pro de la reconstrucció de les aljames catalanoaragoneses en una època difícil arran de les destruccions i la violència de l'any 1391. Fou un testimoni de vista de l'odi i del fanatisme envers els jueus que es manifestaren en la població cristiana. No cal dir que la mort del seu fill, màrtir de la fe jueva durant els avalots, féu més pregona la seva manera d'entendre el problema de l'existència de les comunitats jueves en els regnes hispànics i la seva sensibilitat pel destí del seu poble, i exercí influència en la seva apreciació de la vida dels jueus en exili.³

La coneixença que tenim de la situació de les aljames castellanés després de la destrucció és molt minsa comparada amb el que sabem de la Corona de Catalunya-Aragó, on Hasday Cresques dugué a terme les seves activitats. No disposant de prou temps per a tractar satisfactòriament de totes les seves activitats en aquesta comunicació, em limitaré a un aspecte del qual em penso que tinc una nova interpretació de les fonts conegudes i d'algunes de noves. Em refereixo al tema de l'expulsió o de la fugida dels jueus arran dels avalots de 1391. La magnitud de la tragèdia que afectà el judaisme hispànic creà una situació nova, absolutament diferent de la que els jueus havien viscut en el segle XIII, en els temps de la Reconquesta, i en l'època diguem-ne de moderació del segle XIV que els seguí. Els avalots de 1391 van posar de manifest per primera vegada i d'una manera clara i tràgica que la tendència a voler anihilar els jueus de l'Europa occidental, que s'havia posat per obra a Anglaterra l'any 1290 i a França a

1. Sobre els avalots de 1391, veg. Y. BAER, *Toledot ha-yehudim bi-Sefarad ha-nošerit*, Tel-Aviv, Am Oved, 1965, p. 284-305. [Trad. castellana de José Luis Lacave, amb notes i bibliografia complementària: *Historia de los judíos en la España cristiana*, Madrid, Altalena, 1981, p. 383-413]

2. <Veg. J. RIERA I SANS, «Los tumultos contra las juderías de la Corona de Aragón en 1391», *Cuadernos de Historia*, 8 (1977), p. 219>.

3. La lletra de Hasday Cresques fou afegida per E. Carmoly en l'edició que féu M. Wiener de l'obra de Salomó ben Verga, *Ševeṭ Yehuda*, l'any 1855 (p. 128-131).

partir de 1306 en diverses fases que acabaren en l'expulsió final dels jueus de l'any 1394, no va passar per alt els regnes cristians de la península Ibèrica. Cent anys abans de l'expulsió dels jueus de l'Espanya unitària l'any 1492, de Portugal el 1497 i de Navarra el 1498, ja molts jueus van veure els senyals de la fi. Era un pas lògic i inevitable que aquests jueus, lliurats a la desesperació pel que fa a llur futur en terres hispàniques, però amarats d'esperances messiàniques, es possessin en camí per cercar una terra de refugi. Era natural que la terra d'Israel (la Palestina o Terra Santa dels textos cristians), pàtria dels somnis dels jueus de totes les generacions, atragués una part d'aquests exiliats.⁴

L'emigració dels jueus hispànics cap a la terra d'Israel abans del 1391 fou molt limitada i només alguns individus hi prengueren part. Els esdeveniments de 1391 canviaren en certa manera les circumstàncies, i el nombre d'aquests emigrants augmentà com a resultat de la situació anguniosa i potser també de l'exaltació messiànica en què vivien, com ha assenyalat Baer. Sobre l'emigració de jueus de Castella a través d'Aragó i des de les costes de Catalunya i València, posseïm informació de molt d'interès. Els jueus d'Aragó i Castella emprengueren el camí proveïts de lletres de recomanació de la comunitat de Saragossa, que era el centre d'activitat de Cresques. Entre els emigrants hi havia conversos.⁵ El corrent emigratori de Castella s'envigorí i hom concedí permisos a aquests emigrants, bo i donant-los lletres de recomanació per als funcionaris reials i els propietaris de naus, mitjançant el pagament d'una suma adient.⁶ No hi havia cap raó que impedís al rei de la Corona catalanoaragonesa de treure algun profit de l'emigració dels jueus castellans. No es comportà pas així en relació amb la sortida dels jueus dels seus regnes. El paper que va fer la comunitat de Saragossa tocant a la preparació de l'emigració de jueus procedents de diferents indrets inclou la redacció d'una lletra de recomanació de l'any 1396 que la comunitat lliurà a un jueu del regne de Navarra.⁷ Una font d'informació interessantíssima,

4. Sobre l'emigració cap a la terra d'Israel i l'efervescència messiànica, veg. Y. BAER, *Toledot ha-yehudim*, p. 318-320 [p. 433-435 de la trad. castellana]; Y. HACKER, «Ziqatam wa-'aliyyatam šel yehude Sefarad le-2'eres Israel, 1391-1492» [«La relació i l'emigració dels jueus d'Espanya vers la terra d'Israel, 1391-1492»], *Cathedra* (Jerusalem), 36 (1984-1985), p. 3-34.

5. Sobre la fugida de conversos de Mallorca, veg., per exemple, el dictamen 61 d'Issac ben Sésset.

6. Sobre la concessió de permisos, veg. J. VIEILLARD, «Pélerins d'Espagne à la fin de Moyen Âge», en *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch: Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, Barcelona, 1936, vol. 2, p. 270.

7. H. BEINART, «Irgun 'ivri mi-Sefarad min ha-me'a ha-15» [«Organització hebrea d'Espanya del segle XV»], *Sefunot* (Jerusalem), 5 (1960-1961), p. 116-117. Algunes lletres

publicada per Dinur, és la lletra dels adenantats de la comunitat de Saragossa als de Castella que planejaven emigrar a la terra d'Israel.⁸

D'aquest document es dedueix que l'emigració de Castella fou popular, és a dir, formada per gent senzilla del poble, moguda per sentiments messiànics poderosos; l'itinerari que els havia de dur als ports de Barcelona o de València passava per Saragossa. Aquesta emigració provocà l'oposició dels adenantats de Saragossa, que argumentaven que l'estada d'aquests emigrants en aquella ciutat desvetllava l'odi dels cristians. Atès que l'enèrgica activitat de la comunitat de Saragossa a favor dels qui volien emigrar cap a la terra d'Israel va durar, pel cap baix, cinc anys des del moment dels avalots, aquesta oposició resulta sorprenent. No fóra estrany que el canvi de política de la comunitat de Saragossa hagués resultat de la conclusió a què devia arribar Hasday Cresques després de sospesar curosament la possibilitat que els jueus tenien d'establir-se a la terra d'Israel. Si acceptàvem, com fa Baer, que els mots de Hasday Cresques en el llibre *'Or 'Adonai* fan al·lusió a negociacions polítiques secretes amb les autoritats mameluques d'Egipte, potser amb els representants del sultà Al-Zahir Barquq, perquè concedissin permís als jueus per a establir-se a la terra d'Israel, existeix, en aquest cas, la possibilitat que el canvi de política tingués lloc després del fracàs d'aquelles negociacions. El sultà estava enfangat en greus problemes interns i externs, i és difícil d'imaginar que les autoritats egípcies tinguessin lleure i ganes d'ocupar-se d'un pla tan agosarat als ulls dels jueus, però marginal des del punt de vista dels mamelucs. Escau de reportar aquí literalment les paraules de Cresques en disputar amb els cristians sobre si en l'època del segon Temple, s'havien complert les promeses messiàniques: «Aquí teniu el cas del segon Temple, que fou com si el rei d'Egipte que ara governa la terra de l'esplendor [= la terra d'Israel] donés permís als jueus que habiten en algunes ciutats del seu regne d'emigrar a Israel i de bastir-hi el Temple amb la condició de romandre-hi sota el seu governament; no seria res de meravellós que al cap d'un temps es rebellessin contra ell, i que els n'expulsés o els esclavitzés».⁹ Fins i tot si no hi va haver cap negociació —no en

de recomanació foren publicades en H. BRODY, *Beiträge zu Salomo Da-Piera's Leben und Wirken, nebst Auszügen aus seinem Diwan*, Berlín, 1893, p. 16 i següents.

8. B. S. DINUR, «Tenu'at 'aliyya mi-Sefarad le-'ereš Israel 'aḥare gezerat '151» [«El moviment d'emigració cap a la terra d'Israel arran de la persecució de 1391»], *Zion* (Jerusalem), 32 (1966-1967), p. 161-174.

9. <L'esment d'aquest text de Hasday Cresques vol fer avinent que aquest acceptava la possibilitat que els jueus tornessin a la terra d'Israel d'una manera natural, per raons polítiques, retorn que no tindria res a veure amb el de l'època messiànica. Polemitzant amb els cristians, Hasday Cresques mostra que en els temps del segon Temple, el retorn dels jueus no significà pas el compliment de cap promesa messiànica>.

tenim, en realitat, cap prova— el fet de suscitar aquesta idea com a possible solució política demostra que Cresques era un dirigent polític d'empenta, amb projectes que no semblen pas mancats d'un cert grau de plausibilitat.¹⁰

Entre les diverses activitats que dugué a terme per ajudar els qui s'havien salvat dels avalots, cal comptar, certament, l'ajut que la comunitat de Saragossa prestà, per inducció seva, als jueus que desitjaven abandonar les terres hispàniques. Ultra això, Hasday Cresques s'embranchà en la recerca de solucions polítiques més segures, més generals, per tal de trobar la manera de preparar el terreny per fer front a desgràcies com la de les persecucions de 1391. La lletra que trameté a la comunitat d'Avinyó unes quantes setmanes després dels avalots, com he dit més amunt, descriu amb tots els detalls l'encadenament dels fets. Noves recerques han demostrat l'exactitud del que reporta, com ara en el cas del que diu de Girona. Per què va trametre Hasday Cresques aquesta lletra als jueus d'Avinyó? El Comtat Venaissí, la capital del qual era Avinyó, va estar sota la dominació dels papes des del 1274 fins a la Revolució Francesa. Fou l'únic lloc de l'Europa occidental on la població jueva no sofrí cap interrupció. Les expulsions de França que van tenir lloc entre 1306 i 1394 no van tenir cap influència damunt els jueus d'aquell territori, i foren estalviats de totes les tribulacions que patiren els jueus de França i d'altres països de l'Europa occidental. Hasday Cresques, dotat com estava d'una profunda intel·ligència política, va saber avaluar el sentit que tenien els processos que havien sotragat els jueus de l'Europa occidental, mentre que en el territori governat pel cap de l'Església els jueus vivien en seguretat, mal que en situació d'inferioritat. Els jueus del papat en territori francès s'havien fins i tot enfortit una mica arran de l'emigració forçosa dels jueus de França. No fóra estrany que la lletra de Cresques tingués relació amb una mena d'avantprojecte molt agosarat de trobar un territori segur que pogués absorbir els jueus aragonesos, anticipant-se així al mal que era d'esperar. El territori del Comtat Venaissí convenia excel·lentment a aquest propòsit. Si aquesta hipòtesi fos correcta, explicaria el cessament d'activitats en aquesta direcció poc després de la tramesa de la lletra, amb l'accessió del cardenal Pero de Luna al tron pontifici l'any 1394, amb el nom de Benet XIII. Pero de Luna s'havia atret conversos, entre ells Pablo de Santa María (que abans, quan era jueu, s'havia dit Salomó ha-Leví), el qual havia demanat en va de disputar amb Cresques. El metge de Benet XIII, Jossua ha-Lorquí, féu un paper central en la disputa de Tortosa, havent pres, en convertir-se, el nom de Jerònim de Santa Fe. De tot el que hem dit, és lí-

10. Veg. *Or Adonai*, llibre III, cap. 8 <p. 82a en l'edició de Viena de 1860>; I. BAER, «Ereš Israel we-galut be-ene ha-dorot šel yeme ha-benayim», *Zion* (Jerusalem), 6 (1933-1934), p. 165.

cit de concloure'n que Cresques no va poder posar en obra el seu pla amb la protecció de qui havia de ser el patrocinador de la disputa de Tortosa, en què es reflectí tan clarament la fràgil situació del judaisme catalanoaragonès.¹¹

En el petit, però independent, regne de Navarra, els jueus, com ja hem dit, no foren pràcticament atacats en el moment de les persecucions, tot i que s'afebliren molt durant el regnat de Carles II, que els va exprémer considerablement. En els temps del seu fill i hereu, Carles III (1387-1425), tornà la calma i l'estabilitat.¹² Carles II i, sobretot, Carles III s'esforçaren a atreure emigrants jueus de Castella perquè s'establissin a Navarra, però llurs esforços no donaren fruit fins als avalots de 1391.¹³ Ja l'any 1370, la reina Joana havia promès que donaria facilitats als jueus castellans que volguessin establir-se a Navarra. Després dels avalots, les condicions estaven més madures per a tornar a fer els esforços que calguessin per a absorbir jueus en el regne de Navarra. En el context d'aquesta política, la reina Elionor els oferí drets especials si s'installaven a la seva terra. Judas Abenmenir i Juce Orabuena van intervenir, pel que sembla, en els contactes que hi van haver amb les comunitats castellanes l'any 1394. En una ordinació de la comunitat de Tudela, posterior a 1391, en la qual prengueren decisions molt més estrictes tocant al comportament religiós i moral, hom detecta la inquietud que punyia l'ànim dels dirigents de la comunitat en temps molt propers a aquells sagnants esdeveniments. Així mateix, es fa palès el sentiment que s'havia estès arreu de Navarra d'haver escapat d'una ventada d'odi i de fanatisme. És lògic de pensar que devia ser en aquell temps que hom suggerí als jueus dels països veïns d'instalar-se a Navarra.¹⁴

11. Sobre els jueus d'Avinyó i el Comtat Venaissí, veg. R. de MAULDE, «Les Juifs dans les états français du Saint Siègle au Moyen Âge», *Bulletin historique et archéologique de Vaucluse*, 1879, p. 56-74, 110-126, 155-169, 259-266 i 314-324; A. TEMKO, «The four holy communities: The jewries of medieval Provence», *Commentary* (Nova York, American Jewish Committee), març 1959, p. 223-242; R. MOULINAS, *Les Juifs du Pape en France*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1981, p. 21-30.

12. <Veg. Y. RAPOPORT, «Yahase ha-mi'ut ha-yehudi 'im ha-keter be-mamlaqat Navarra bi-tequfat šil'ono šel Carlos ha-šeliši — 1387-1425» [«Les relacions de la minoria jueva amb la Corona en el regne de Navarra en els temps de Carles III — 1387-1425»] en *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies (Jerusalem, 1997)*, Jerusalem, World Union of Jewish Studies, 2000, secció B, p. 95-101>.

13. <Y. T. ASSIS i R. MAGDALENA, *Yehude Navarra be-šilbe yeme ha-benayim* [«Els jueus de Navarra vers la fi de l'edat mitjana»], Jerusalem, The Zalman Shazar Center for Jewish History, 1990, p. 37>.

14. Sobre el jueus de Navarra en el darrer quart del segle XIV, veg. B. LEROY, *The Jews of Navarre in the late Middle Ages* [Títol original: *Recherches sur les Juifs de Navarre à la fin*

L'any 1401 Hasday Cresques visità Navarra. Abans hi havia hagut preparatius i contactes entre Tudela i Saragossa. Diversos delegats foren tramesos a Aragó en nom del rei. El 13 de maig de 1401 es va estendre una ordre de pagament a favor d'Astruc, rabí de la comunitat de Tudela, per les despeses del viatge que havia fet a Saragossa per tal d'entrevistar-se amb Hasday Cresques i com a delegat del rei de Navarra tractar amb ell de diversos afers.¹⁵ De l'any 1402 tenim una àpoca, signada en hebreu per mestre Hasday.¹⁶ Cresques sojornà a Navarra unes quantes setmanes i en rebé un salari pels serveis prestats. Quina missió dugué a terme Hasday Cresques els mesos de maig, juny, juliol i agost de 1401? Per quin motiu rebé «maestre Azday, rav de los judios de Çaragoça» un salari per la visita que féu no solament a les aljames de Navarra, ans també d'Aragó? Per què tant de secretisme sobre el caràcter del viatge? Cal reconèixer que Carles III i Hasday Cresques tenien un gran interès en comú, interès que era vital de tenir secret. El rei estava disposat a finançar totes les despeses del viatge de Cresques, i aquest estava manifestament entusiasmat d'actuar a favor de la realització del projecte. La missió obligà Cresques a visitar les ciutats de Navarra i Aragó durant força temps.¹⁷

El projecte que té més aparença de veritat i que degué fer que Cresques empengués el viatge és la possibilitat d'organitzar d'una manera ordenada l'emigració dels jueus aragonesos cap a Navarra, que semblava en aquells temps una terra prou segura. Aquest pla tenia tot l'aire de ser-hi més factible per part dels jueus que en qualsevol altre lloc de l'Europa occidental. És un pla en el qual s'integren perfectament els esforços infatigables realitzats amb vista a restaurar els supervivents de les comunitats que havien estat arruïnades. Deu anys des-

du Moyen Âge], Jerusalem, Magnes Press, The Hebrew University, 1985, p. 131- 147; <ídem, *La Navarre au Moyen Âge*, París, Albin Michel, 1984>. Sobre l'emigració de jueus de Castella, veg. A. BALLESTEROS Y BERETTA, *Historia de España y su influencia en la historia universal*, Barcelona, Salvat, 1948, 2a ed., vol. 2, p. 436; Archivo General de Navarra, caixa 26, núm. 12.

15. Archivo General de Navarra, Registro de Comptos, t. 263, f. 43-52. El document original fa així: «...Maestre Astruc rabi de la aljama de los judios de Tudela, para fazer sus expensas a yr en Çaragoça con maestre Azday, por ciertas cosas que el Rey encargado et mandado le avia, segunt se contiene por mandamiento data XIII dia de Mayo anno CCCMo primo...».

16. Agraieixo a Béatrice Leroy, Universitat de Pau, d'haver-me assenyalat tant aquest document com el de la nota 14.

17. Sobre la visita de Hasday Cresques a Navarra l'any 1401, veg. F. BAER, *Die Juden im christlichen Spanien*, I, Aragonien und Navarra, Berlín, 1929, p. 999-1001; Archivo General de Navarra, caixa 86, núm. 24 (8, 11) i caixa 87, núm. 16.

prés de la visita de Hasday Cresques a Navarra i poc abans de la seva mort, emigrants jueus aragonesos pagaren al rei la considerable suma de nou-cents florins pel permís d'establir-se a Tudela. Abandonaren Aragó com a conseqüència de l'agitació i de les manifestacions de violència que hi hagueren en morir el rei.¹⁸ La tria de Navarra com a terra de refugi i la bona disposició del rei d'obrir-los-en les fronteres és un testimoniatge fidedigne del caràcter real del projecte d'emigració. És evident, doncs, que la visita de Hasday Cresques fou una visita política; i jo proposo de considerar que la finalitat era d'examinar les condicions i de preparar el terreny per a rebre jueus aragonesos a Navarra. Si aquesta hipòtesi és correcta, aleshores cal acceptar que Hasday Cresques n'emergeix com un dirigent polític de molta talla i d'idees força agosarades

[En les notes d'aquest article, tot allò que és inclòs entre parèntesis angulars ha estat afegit pel consell de redacció de *Tamid*]

Títol original: «מפעלו של ר' חסדאי קרשקש לשקום קהילות ישראל לאחר גזירות קנ"א», publicat en: *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1990, secció B, vol. 1, p. 145-148.

Traduït de l'hebreu per Eduard Feliu

18. Archivo General de Navarra, Registro de Comptos, t. 313 (1411), f. 6: «De maestre Johan Ceilludo, conseillero del Rey, et Don Pedro Veraiz, alcalde de Tudela, qui por cierta composición por ellos fecha de comandamiento del Rey con ciertos judíos d'Aragón qui vinieron en Tudela, por el cecello de los bandos e peleas que se movían empués la muert del Rey en el dicto Regno d'Aragón, cobraron deillos poral Rey pora en ayuda de fortiquimiento de Castillo, la summa de IX c.».